

בצד הוועדים של פולין ושל ליטא, היו מתועדים מזמן לזמן, לפי הצורך, באי-כוח שני הוועדים, כדי לדון בענינים הנוגעים לכלל ישראל במדינה. התועדויות אלה נתקיימו כרגיל בלנטשנא (סמוך ללובלין). באחת ההתועדויות האלו (1644) גידונו תביעות פולין מליטא מחמת הוצאות שהוציאו — תשעת אלפים זהו — לביטול עלילת-שקר. יהודי ליטא התחייבו ליתן שביעות הסכום ולהשתתף לעתיד בהוצאות הקשורות בכך, בשיעור מאה וששה זהו לאלף. לעומת זאת ראו עצמם פטורים מלהשתתף מכאן ולהבא בהוצאות הטריבוונאל בלובלין ובהוצאות לשלוח לרומי. בהתועדות 1681 תבעו ד' הארצות מליטא את חלקה בהוצאות לביטול גירוש מאזי, אף גמרו את חשבונותיהם אתה בנוגע להוצאות משותפות, כגון שקרו והוצאותיו של שתדלן ועד הארצות בווארשא. מתנות למלך ולשריו, הוצאות לביטול החלטות לא-רצויות ליהודים בסיימים ובסיימיקים, עלילות-שקרים וכדו'. אותה שנה הוצע במושב הסיים שלא להחכיר עוד את מס-הגולגולת ליהודים אלא לגבותו במישרים, באמצעות פקידי המדינה. ועד הארצות הוציא "לביטול רשעיות בווארשא" ארבעים אלף זהו ויהודי ליטא נדרשו להשתתף בהוצאה זו.

בדיונים ובפסקים שנפסקו בין המשלחות רואים אנו יחס של מורת-רוח הדדית בין שליחי שני הוועדים. על-אף הצורך בשיתוף-פעולה, יש תמיד דין ודברים וטענות ומענות על אי-מילוי ההתחייבויות. באי-כוח פולין, הקרובים יותר אל המלך והסנאט, אינם מחכים פעמים הרבה להסכמתה של ליטא ומוציאים על דעת עצמם סכומים גדולים לתועלת כלל ישראל במדינה. יהודי ליטא פורעים שלא ברצון את הסכומים שמטילים עליהם ותמיד הם מוטרם-מודעה, כי לא יוסיפו עוד לשלם וכי אין הם רוצים עוד "בשום שיתוף בעולם עם הארצות דפולין מהיום והלאה", אפילו "לביטול גירוש כללי". אף-על-פי-כן חוזרים יהודי ליטא גם בשנים הבאות ללנטשנא ותוך טענות ומענות יושבים יחד ומדיינים על צרות בית-ישראל וטובתו.

ה. חיי ישראל ותרבותם במאה הטיז והיז

32. השכונה היהודית

(רחובות, בתי-כנסת, ובתים פרטיים)

קהילות גדולות כבר קמות בימי-הבינים, אך מעט מוצר התפתחו כמות שיעדו להן בהיווסדן. הקהילה הראשונה בלובוב יסבה לרגלי המבצר, בעיר הרוסית העתיקה. אחר ייסודה של לובוב הפולנית, על-ידי קאזימר הגדול, נוסדה בעיר קהילה שניה, העולה במשך הזמן על קודמתה. בקראקא בטלה הקהילה היהודית, בשנת 1495, לחלוטין וקהילה חדשה הולכת ומתהווה בקוזמיר, בעיקר מיוצאי ביהם. גם על קהילת פוזנא מימי-הבינים אין לומר הרבה, מה-גם ששריפות שכיחות משנות לחלוטין את תכניתה. קהילה חדשה מתייסדת קרוב למאה הטיז בלובלין, במורד הר המבצר, מקומה עד היום. בקהילות קטנות-יותר בפולין-קטן (צוזמיר, אפטא, ווידיסלאב) ובפולין-גדול קמים רחובות למושב היהודים בלבד ובמשך הזמן מתהווים תחומי-קנין מיוחדים ליהודים ולנוצרים, ועל גבולותיהם נאבקים כמה וכמה דורות. הסינודים הפולניים חוזרים כל ימיהם על גזירת ועידת-הכנסיה הלאטראנית (1212), אשר לפיה מחויבים היהודים לגור לחוד, מופרשים מן הנוצרים בחומה, חפיר, או גדר. בחצי המאה הטיז נכללה גזירה זו אף בחוקי המדינה, ובשנת 1564 אסר זיגמונט-אבגוסט על הנוצרים להשתקע בעיר היהודית בקוזמיר. בכתב-קיום זה היה גם עוקץ כלפי היהודים, שפן נאסר בכך גם עליהם להשתקע מכאן ולהבא בעיר הנוצרית.

אף במחצית המאה הטיז בנוי עדיין הרחוב היהודי בתים של עץ, רק פה ושם עומדים בתי-חומה, ובהם מחסנים או חנויות, בליטא — בתי-מיזגה, הצפיפות גורמת זוהמה ובזך. על הרחוב היהודי בלובוב אנו קוראים, שהיו מנקים אותו פעמיים בשנה: באביב ובסתיו. בסוף המאה הטיז רוצף הרחוב בכספו של יצחק נחמן'ש.

הצפיפות והמחסור בדירות מאלצים את תושבי הגיטו לחלק את דירותיהם לכמה חלקים. ובאין די גם בכך, העלו קומה על גבי קומה, אף התקינו דירות בעליות-הגג. לבסוף הוסיפו וקנו בחצרות וקברו את הבתים אל חומות העיר. פעמים הרבה קרעו בחומות חלונות לבתי-דירה, עשו בתוכן גומחות, וכמעט תמיד העבירו דרך ביבין. כל הדברים האלה רופפו את כושר-ההגנה של העיר וגרמו משפטים מרובים עם העיריה; בשעת חירום היו היהודים אנוסים לעזוב את בתיהם, כדי לאפשר את הגנת העיר.

בצפיפות זו מקננים היהודים. מצוי בכאן מספר רב של חדרי-בישול

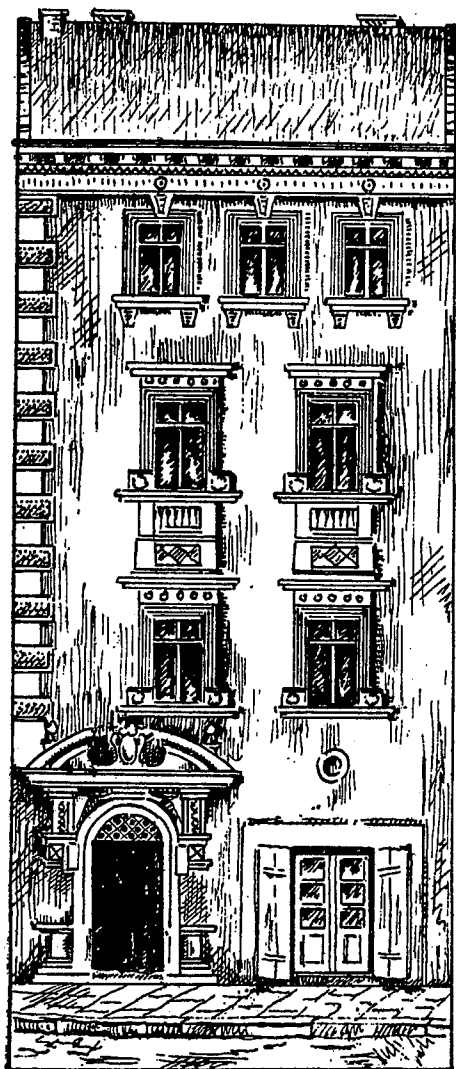
וכיריים ורבים מהם עשויים ומקורים עץ; גץ אחד וכל העיר היהודית תהא למאכולת אש. אין פלא אפוא, שבמחצית השניה של המאה הטיז נשרפו כמעט כליל השכונות היהודיות בלבוב, לופלין, פוֹנָא, גְּרִיסק, ובעלי הבתים

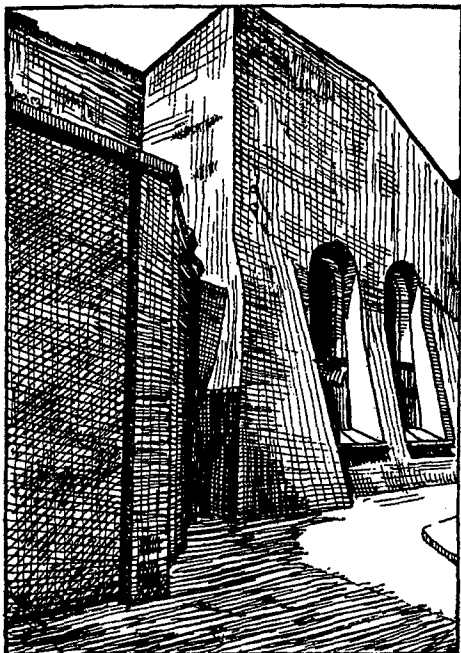
השער לרחוב היהודים בלבובלין (מבפנים)

הצליחו אך בדי עמל לחזור ולמצוא את מקרי חלקותיהם. הקסדר לאחר הדליקה מביא סדר ומשטר במבנה השכונה, לרחובות החדשים חזית אחידה, ואף מראה הבתים פנימה משתנה שינוי גמור. אולם מרבית העניים, אשר לפני השריפה התגוררו בצריפים של עץ או בעליות, נשארים בלא קורת-גג לראשם ואנוסים לעבור אל מחוץ לעיר או לעזבה לחלוטין.

מבפנים אין בתי היהודים נפלים משאר בתי העיר מבחינה ארכיטקטונית, לפי מערך המדרגות, הדלתות וכו'. בתי היהודים העשירים — שאינם מרובים בשכונה היהודית — דמו לארמונות הפאטריציים העירוניים. ליצחק הגביר ולזולף פופךש בתים מפוארים בקוזמיר. בית נאה (בן שתי קומות) הקים לעצמו גם יצחק נחמן'ש, מייסד בית-הכנסת בלבוב; ומהלך כמה בתים לאחר מכאן התנשא ברחוב היהודי 'בית-החומה של הרופא', בית בעל חזית מונומנטאלית, שער-מבוא רחב, מקורה קימור מצולע, ומעוטר עיטורים נהדרים. בבית הזה היו חדרי-קבלה מרווחים וגוזזטראות על-גבי אפנות בעלות אפריזים מפוסלים (רחוב הפתחים 19). אולם בדרך-כלל בנוי הבית היהודי דרך צניעות והוא מלא וגדוש דיירים. הרויזורים מונים לעתים קרובות 16—20 משפחות לבית בעל שלושה חלונות חזיתיים ושלוש קומות, בתשעה חדרים יושבים אפוא 80—100 נפשות; והרי לכך יש להוסיף עוד משרתים, רישידוכנא ואנשים שלא מבני המשפחה הבאים ללינת לילה. במרוצת השנים חולקו חדרים

בית-החומה של הרופא שמחה-מנחם מייזני (רופאו של המלך יאן השלישי). ברחוב הפתחים 19, בלבוב.

פינה ברחוב הרחב בקראקא. הבנין בעל החלונות
בית-הכנסת פופרש, שנבנה בשנת 1620

גדולים חלקים-חלקים, לעתים חולק אף בית, או גם חוברו שני חדרים משל שני בתים סמוכים. משום כך נוצר מסדרון ארוך ואפל, מדרגות עקלקלות, ודירות, אשר בהן הצריך לעתים המעבר מחדר אחד לשני ירידה בכמה או אף בכמה עשרות שלבים. האור נכנס דרך החלונות, שהיו רק אצל העשירים עשויים וגוגיות; חלונות העניים היו עשויים קרום או נייר משומן.

באמצעיתה של השכונה היהודית ניצב בית-הכנסת, ועל-ידו שאר בתי הציבור, כגון בית-הקהל, בית-המדרש, בית-הדין, בית-המרחץ, החנויות וכו'. לא פעם נסמך לבנינים האלה בית-החיים, אשר במאה הייז הועבר אמנם בכל מקום מחוץ לחומות העיר. מערכת-בנינים זו היא מין חצר גדורה ("שולחיה" בוויילנא) או קבוצת בתים ומגרש גדול או קטן באמצעיתה. ברחוב הרחב שבקוזמיר שלושה בתי-כנסת ובאמצע בית-החיים הישן, בעוד בית-החיים האחר תופס צדו האחד של הרחוב. בלבוב אתה מוצא מערכת כזאת על פרשת הרחוב היהודי והרחוב היהודי-החדש (רחוב הפחחים ובואימוב), ובלובלין — ברחוב המקולין. מערכת כזאת התגבשה ביחוד בוויילנא: בחצר אחת — ארבע-עשרה בתי-כנסיות ובתי-מדרשות גדולים וקטנים, ספרית הקהל, בית-המרחץ, באר, שער וכו'. ליד בית-הכנסת הישן ברייזא עומדים בית-המדרש ובית-כנסת חדש, וכולם בתוך בית-העלמין הישן.

צורתו החיצונית של בית-הכנסת מותאמת למקומו ולהוראות החוק

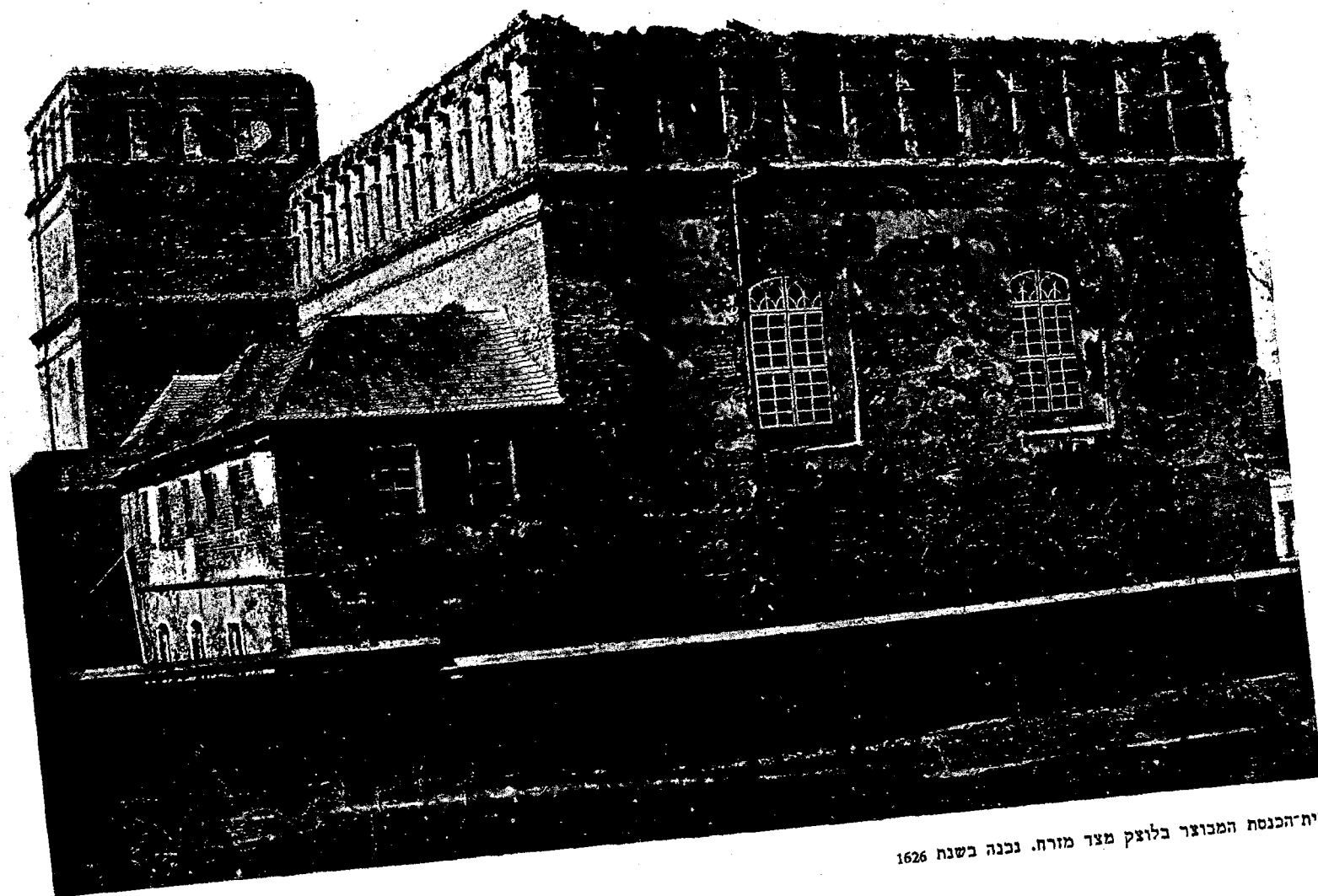
של הכנסייה והמדינה. ובכן תלוי הדבר אם בית-הכנסת הוא בתוך העיר או מחוצה לה, על מגרש ריק או דחוק בין בתים אחרים, על פני גבעה או בעמק. בתי-כנסת בתוך העיר הותקנו כהלכה, כדי לשמכם מגנבים ומהתקפות ההמון. לפיכך הושמו החלונות בגובה הדיוטא הראשונה והותקנו בהם שבכות, והשערים נסגרו בשלשלאות חזקות.

טיפוס לעצמו הם בתי-כנסת של חומה, אשר הוקמו מחוץ לחומות העיר, והם המרובים במספר. בקיומים, שניחנו לבניית בתי-כנסיות כאלה, דרשו השליטים לבצרם, כדי שיהיו מזומנים לשמש לעת הצורך נקודת-מגן בפני אויב. וכך אנו קוראים בפריוילגיה שנתן זיגמונט השלישי לבניית בית-כנסת בלוצק (1626): — "שיתקינו (היהודים) על גג בית-הכנסת שלהם אפשרות מספיקה לשים רובה ולהתגונן בפני האויבים מכל ארבעת הצדדים ושירכשו תותח הגון בכספם ובעת התקפות של עובדי-אלילים יעמידו מביניהם אנשים מסוימים להגנה, לפי צורך המקום ההוא". ואמנם לבש בית-הכנסת של לוצק צורת מבצר. על גג שטוח הותקן אטיק ובו חרפי-ירייה קטנים, ונוסף לכך נבנה באגף אחד מגדל בצורת מנסרה, ואף בו הותקנו חרפי-ירייה.

תנאים דומים הותנו גם לגבי בנייתם של בתי-כנסיות מחוץ לעיר בקהילות אחרות ובכך מסתברת בצירותם של בתי-הכנסת בלובלין, בלבוב מחוץ לעיר, בברוד, בליסא, בלובומלא, בטארנופול, בשאריגרוד,

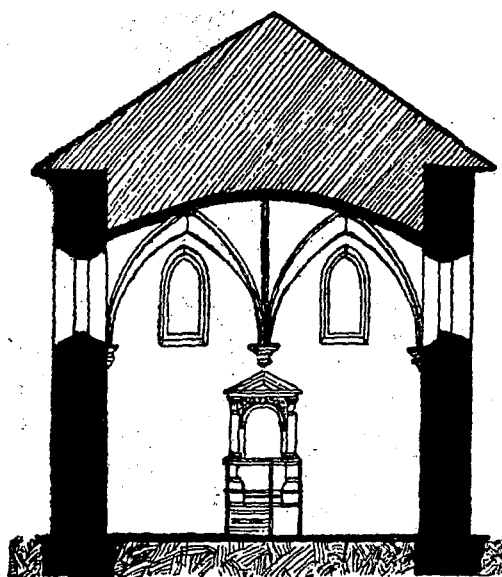

חצר בבית נושן בקוזמיר של קראקא

בית הכנסת המכוער בלוצק מצד מזרח. נבנה בשנת 1626

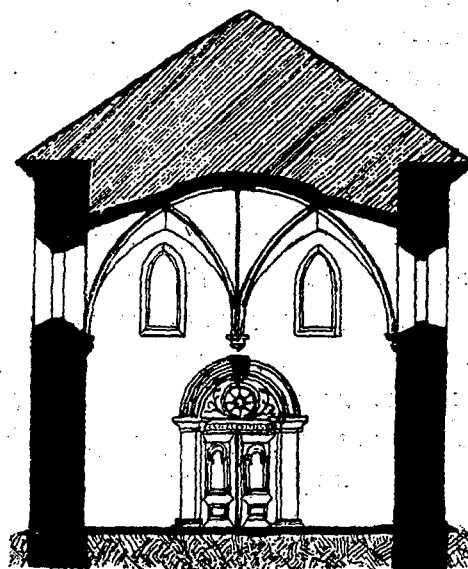
תצלום בארכיון בצלאל, ירושלים

שני חתכים
מבית הכנסת של ר' יצחק
נחמן'ש בלבוב.

הקיר המזרחי ←
→ הקיר המערבי

לפני ברך הבית בשנת
1595
הבנין כולו בעמוד שממול

בזולקווא וכו'. * לעתים קרובות הוטלה הגנת בית-הכנסת על חבורות מסוימות של בעלי-מלאכה. בתי-הכנסת שפולין נתמחתה בהם בנויים עץ ודומים לחצרות האצילים או לבתי-היראה הקטנים העשויים עץ גם הם. סגולתם האופיינית של בתי-כנסת אלו הוא הגג הגבוה, שכרגיל השתדלו להגביהו, כדי לרומם ולנשא, בחינת סמל, את בית האלוהים. מאחר שבתי-כנסת אלו נבנו רובם בערים פרטיות, לא היו היהודים אנוסים לקיים בהם את הוראות החוק הכנסתי.

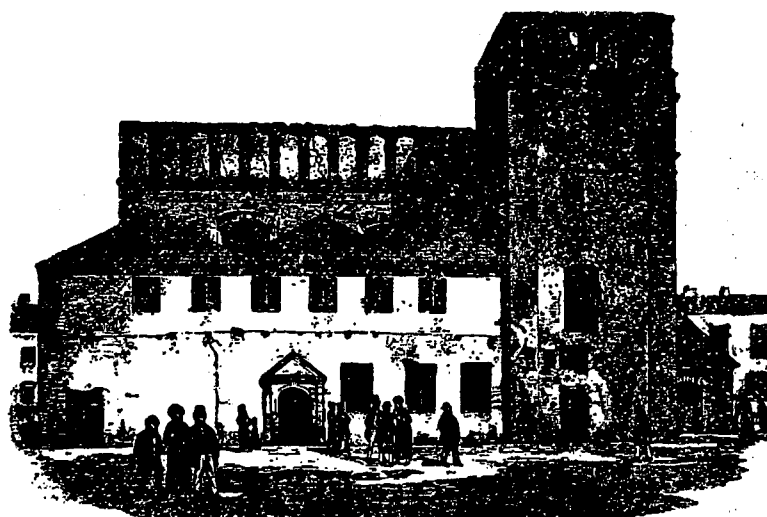
בית-הכנסת של ר' יצחק נחמן'ש בלבוב.
קטע מן התקרה המקומרת והקיר המזרחי
ובו ארון הקודש

בתי-הכנסת בפולין עשויים דוגמת בנינים מזרחיים ומערביים ובהתאם לכך הרי הם מארכים (השפעה מערבית — בתי-יראה קאחוליים), או מרובעים, מרכזיים (סגנון מזרחי, ביזאנטי). בתי-כנסת מארכים הם בעלי עזרה יחידה (ביהמ"ד) רמ"א בקראקא, בית-הכנסת בפנינשט, או דו-עזרתיים (כגון הקדום בבתי-הכנסת בקראקא ובית-הכנסת בקלמא). מעבר מסגנון מזרחי למערבי ניכר בבית-הכנסת מיטודו של יצחק נחמן'ש מלבוב, שנבנה בשנת 1581 על-ידי פאולוס איש רומא. הוא מקורה כיפה גוטית, שטוחה במקצת, אך מקושט לגמרי בסגנון הרנסאנס. בסגנון זה בנוי (1640) בית-הכנסת של אייזיק יעקלש בקראקא.

בתי-הכנסת של חומה מרביתם בנויים מרכזית, ולחם עזרה מרובעת וחלונות גבוהים. הכיפה נשענת כרגיל על ארבעה עמודים, העמודים עמידה פרופורציונאלית באמצעיתו של בית-הכנסת. בין העמודים נמצאת הבימה. עם סיפוס זה נמנים בתי-הכנסת בוילנא, בלבוב, בזולקווא וכו'. יש שהעמודים קרובים זה לזה ומתחברים למעלה בכותרת אחת, אשר עליה נשענת הכיפה כולה. פרוטוסיפוס לבתי-כנסת כאלה הוא בית-הכנסת בלובלין; ובעקבותיו יצאו בתי-הכנסת ברישא, פרמסלא, אפסא וכו'. הקדום בכל בתי-הכנסת הקיימים הוא בית-הכנסת הישן

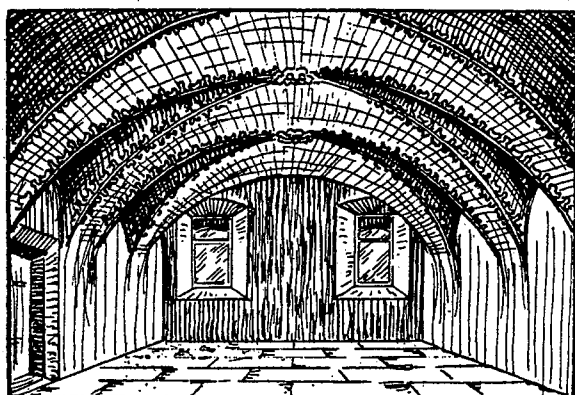
* חרכי-היריה וכן כל חלק הביצורים של בית-הכנסת נשמרו כל זמן שהיה צורך בהם. משנשתנו התנאים הפוליטיים וכן חכמת המלחמה סולקו מבתי-הכנסת סימני הביצורים. סימנים אלה עודם מצויים אך בבתי-כנסת מעטים.

בקוזמיר שבקראקא, תחילתו במחצית השניה של המאה היידי. לאחריו — בית הכנסת רמ"א באותו מקום, שנבנה בשנת 1553. בשנת 1567 קם בית הכנסת הנהדר בלובלין, ולאחריו בתי הכנסת בבריסק-דליטא (1568) ובהורודנא (1575—1578). בשנת 1581 נבנה בית הכנסת בלבוב, ובשנת 1582 חלה בניית בית הכנסת בטארנא (שאינו קיים עוד). בשנת 1595 בנו את בית הכנסת הקיים בפרמסלא, ובראשית המאה היידי — בית הכנסת בפוזנא וכן שני בתי כנסת בקראקא: בית הכנסת הגבוה ובית הכנסת דקופה.

התקנות הכנסיות שגזרו, על גובה בתי הכנסיות, הכריחו את היהודים להעמיד את יסודם, כלומר להנמיך את פני הקרקע. בדרך זו העלו צורה גדולה בבנין לא גדול ביותר. לבית הכנסת ירדו בכמה, ואפילו בכמה וכמה, מדרגות, אשר מקומן בפרוודור או בבית גופא. באמצע בית הכנסת עומדת הבימה, המחנשאת בין עמודים והמוקפת מעקה, בהתאם לסגנון הבית ולטעמו של המייסד. בקראקא עשוי המעקה כעין כלוב, הסוגר על הבימה לחלוטין, ואילו בוויילנא הריהו כעין בית קטן ומקומר לעצמו, הנשען על גבי עמודים נאים. בכותל המזרח נמצא על מעלה רם ארון הקודש, ולידו עמוד בשביל הדרשן. למטה מכאן, בצד ימין — התיבה שהחזן עובר לפניה. לארון הותאמו עיטורים של כותל המזרח, דלתות ארון הקודש היו מחוטבות או מנוגדות מברזל, ועליהן תמונות מן המקרא. בכותל המערבי הותקן לא אחת יציע (לבוב מחוץ לעיר, זאמושטש, פינטשב) בשביל מקהלה או תינוקות של בית דרבם.

בתי הכנסת בפולין היו כרגיל מצוירים, אף כי לא בטעם רב. על פני הקירות ניתנו ציורים של כלי הנגינה בבית המקדש או מראות מארץ הקודש. אכן, מרבית הקיר נתמלא כתבות, נחוות במסגרות מתאימות. על פני הכיפה צוירו פרחים ומדאליונים ובהם ארבע החיות הידועות, המסמלות את התכונות הנדרשות לעבודת הבורא.

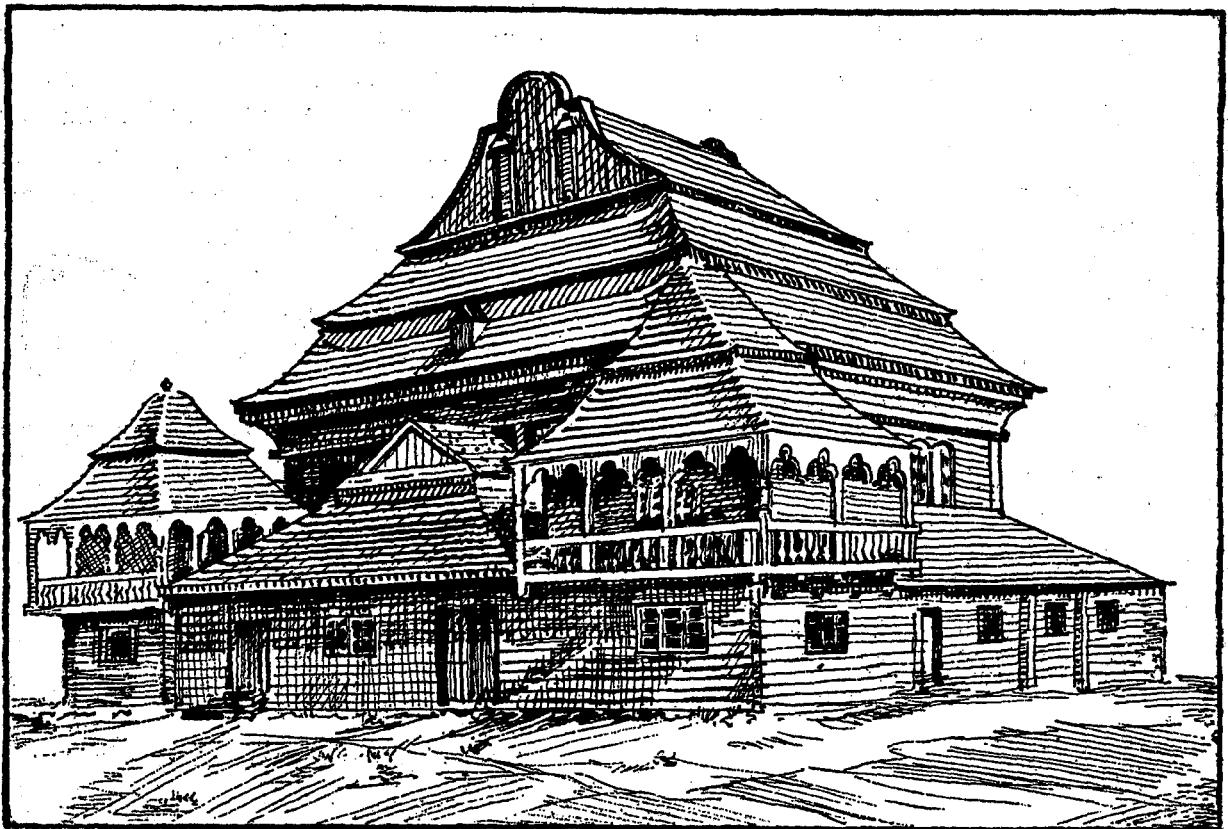

בתי הכנסת של יהודי פולין היו עשירים מאוד. יראת השמים המציינת את הדורות ההם, נגלתה במתנות נדיבות לבתי הכנסת. פרוכיות עשירות, מטה זהב, עם פפורות יפות מאוד, מעילים נאים לספרי התורה, שטיחים מזרחיים ומפות לשולחן הבימה נמצאו בכל בית כנסת, וכלי כסף, כגון עטרות, טסים, ידות וקופסאות, מילאו את בית האוצרו. סוג מיוחד של אמנות בית הכנסת היו הפמוטים, הנברשות והמנורות בנות שמונת הקנים, שהיו עשויים דרך כלל בחוץ לארץ, בבתי היציקה שבברסלא.

עשירות זו של בתי הכנסיות משכה כל מיני גנבים וגזלנים וגם בעת מהומות והתנפלויות היתה שָׁלָל למאויי הבצע של ההמונים.

בית החורף (חדר המגורים) של שלמה פרידמאן בלבוב. רחוב בואימוב 34. הבית נבנה בשנת 1633.

פרטים מרובים על בתי-הדירה של היהודים מוכיחים, כי לא נבדלו בהרבה משל הגויים. שולחן גדול וסביבו כסאות וספסלים, מנורת-שבת (נברשת) ופמוטים, חיבה לבגדים וכלי-לבן, מדפים לספרים, — דברים אלה מצויים כמעט בכל בית יהודי. אצל העשירים מצויים בחדר-האוכל: מזנון, ארון וחיבה בלא חישולין. על גבי המזנון ובתוך הארון עמדו צלחות וקערות עשויות בדיל, ספלים של כסף, פמוטים. אף לשולחן היו מגישים בכלים של בדיל, אם לא של כסף; כפות של כסף כבר היו בשימוש. בדרך-כלל היו בני-שימוש: בדיל, נחושת ופליז. הסוחר היהודי טודרוס מקראקא רושם בצוואתו (1647) לאשתו: "את כל המטלטלים שלי, בכל מקום שהן פחות שמ"א (תחת השמים), כסף וזהב ומרגליות, נחושת, ברזל ובדיל, תכשיטי כסף וזהב ומלבושים, כל מדי דאקרי (דבר שקרוי) מטלטלים, — זולת כל הספרים שלי, אין לה בהם כלום ושייכים לבני הזכרים". בדומה לכך אנו קוראים גם בצוואות אחרות, והודעות-משטרה רבות מגלות בפרטות כל שנמצא בבתיהם של ישראל. וכך נלקחו מאחד השמשים בוויילנא, בשנת 1635: מנורות בעלות שנים-עשר "אָסִים" בשווי 30 זהב פו, שלוש קערות גדולות יקרות, חמש קערות קטנות, שבע צלחות, ארבע-עשרה מטפחות (מפות) לבנות, שתי גיגיות של נחושת, שני פמוטים יחידים, שלושה ספרים עבריים, אריג מוכאיר מחופה אָטֶלס לבן וכו'. מיהודי אחר נלקחו ארבע כפות של כסף, בגדים שונים, חמישה סינרים, שש כותנות לבנות עם רקמה, שתי כותנות של גברים, ארבע ציפיות (ועליהן תפירה איטלקית), סדין מעשה רשת, שתי-עשרה קערות של בדיל, שתי נטלות של אבן

בית-כנסת בנוי עץ בולפא, מזרחית-דרומית מהורודנא, חזית הבנין מצד מערב. נבנה כאמצע המאה הי"ז

חותמו של יצחק בן
אברהם הכהן מלבוב.
משנת 1654. ובו סימן
הכהן — כפות כהנים
נשואות בברכה

חותמו של אהרן בן
משקיש הלוי, לבוב.
משנת 1654. ובו סימן
הלויים — כד לרחיצה
ידי כהנים

חותמו של יוסף-
שלמה בן ירוחם הלוי
מלבוב. משנת 1629.
חוק מולו של יוסף
שנולד בחודש סיון.
מוגדל פי שניים

עם מכסאות של בדיל וכו'. רשימות אלו מראות, כי היו ליהודים הרבה כלי-מיטה (פעמים עד 23 כרים), מרבדים, כלי בדיל; מצויות ספריות ובהן הרבה ספרים עבריים מכורכים עור. בחדר-האוכל היתה מתאספת המשפחה כולה: האב עושה כאן את חשבון עסקיו, הבן והחתן לומדים גמרא, והבנות עוסקות במלאכתן שלהן. כאן מקבלים אורחים, חוגגים מועדים ושמחות משפחתיות. חדר זה, ביום אורו מרובה יותר, ובלילה דולקת מנורת שמן, או נר מפיץ אורו על פני השולחן הארוך. רק בשבתות ובימים טובים מדליקים נרות של שעוה בנברשת והחדר לובש את צורתו החגיגית. בגדיהם של ישראל בפולין, למן הדורות הראשונים, רבי-פנים היו עד מאוד, וכך אנו רואים אותם על גבי ציורים ופיתוחים עתיקים; ימים רבים עברו עד שבאו במקומם הקאפוטות השחורות שלובשים כיום. יותר מאשר בפולין נתקיימה התלבושת הקדומה בליטא, ואף בחוקה השניה של הדוכסות, משנת 1566, עודנו קוראים אזהרה זו: "אין ליהודים לילך, לא הם עצמם ולא נשותיהם, בבגדים יקרים ושלשלאות של זהב, בזהב ובכסף, וכן לישא תכשיטים על החגורות והחרבות". היהודים לבשו "זופאנים", "סורדוטים" בעלי שוליים ארוכים, וכל מיני פרוות, כגון "שוזבן", "בקיטש", עם אמריות ובלעדיהן. בחבלי-הספר המזרחיים נשאו היהודים כלי-נשק, בפרט הסוחרים שערכו מסעות רחוקים במזרח. בשבת לבש היהודי העשיר "בקישה" של משי או סאמיט (קטיפה), חגורה רחבות בסרט של משי, שרשרות יקרות, טבעת וטבעת-חותם; בדורות מאוחרים — גם שעון. בפרט הרבו הנשים לסלסל ולהדר בלבושן. אריגי מוכאיר, פאלנדיש, משי, אטלס, קיטאיקי, סלסלות ברבאגנסיות יקרות, כלי-לבן מעודנים, קישורי-ראש (שטרנטיכל, שטרנטינגה), סוחרים, מחוכים עם תחרים של זהב, קישורי-זרוע וכו' — כל זאת לבשו נשי ישראל ולא שמו לבן כי הן מהרסות את נכסי בעליהן ומעוררות את קנאת הנוצרים ושנאתם. יהודיות עשירות יש שלבשו מחוך אשר כותונת לבנה עם "פורפיטקיו" (תחרים) נראתה מתחתיו, או גם שמלות סגורות כלפי מעלה בשפיות מעשה קפלים או רקמה. על השמלה לבשה היהודיה סינר עם חושן זהב (מזויף), בידה היתה מטפחונת רקומה, ועל הראש — "ברטל" (שביס) רצוף מרגליות. נעלים גבוהות או חצאיי נעלים נמוכות פארו את רגלי המהדרות. על האצבעות נוצצו טבעות רבות. על היד "מנילך" (עדי זרוע, כגון שרשרות וכדו') ועל כל הבגד הרבה "פונטאלין" ו"פרכטין" (אבזמים יקרים וכדומה). שרשרת זהב כבדה השלימה את תלבושת היקר. הקהילות וועד הארצות נלחמו במותרות והטילו ענשים חמורים על העבריינים. בתקנות של קהל קראקא משנת 1595 כלולים בין השאר גם כמה איסורי לבוש, המציגים אגב את בגדי המותרות של נשי ישראל: "חגורות של כסף, הן לבנות הן מוזהבות, מותר להן ללבוש הן בשבת והן בימות החול, אולם רק ברחוב (היהודי) —. מחוכים, צוארונים, אמריות וסלסלות של כסף או של זהב, — הן ישנים הן חדשים, מותר להן ללבוש. תחרים לכותונת ולמחוך אסור לעשות ולקנות. —. אך למי שנותן לסכום שני זהו ומעלה מותר ללבוש, עד ארבע שנים אחר החתונה ולא יותר, דהיינו, בשנה הראשונה כל שבת ושבת, אחר-כך בשלוש רגלים, פסח שבועות וסוכות, ובשבת-החנוכה ושבת-ראש-חודש ופורים ועל חתונות של את-ואחות החתן והכלה ואשת אח חתן וכלה ושושבינות ו"קוואטרין" ויולדות ביום המילה. —. שרשרות וטבעות ו"פורטוגאלין" וזהבים ואבזמים ותכשיטים של זהב אסור ללבוש, הן אשה הן בתולה. —. "מנילך" אל ישא שום איש כלל וכלל, לכלה מותרים כל התכשיטים שבעה ימים קודם החופה ושלושים ימים אחר החופה".

ענין של מותרות היו גם השמחות המשפחתיות. בעת שמחה כזאת היו מוציאים מן התיבות את הציפיות היקרות ביותר, מפז בעלות אמריות של זהב וכסף, או גם רקמות זהב. הוזמנו אורחים

חותמו של יוסף-
שלמה בן ירוחם
מלבוב. משנת 1629.
בו מול בעל החותם
שנולד בסיון

חותמו של יקותיאל
זלמן במהר"ר
אלעזר זיל מלבוב.
משנת 1654

טבעת-חותם של אשה
מפולין. האבן המטית.
הכתובת: 'להדליק נר
של שבת' והמנורה
בת שלשה קנים
חקוקות וממולאות
זהב. המאה הי"ז

לאין שיעור והוצגו שולחנות עם יינות ופירות יקרים. הקהל והועד חסו על ממונם של ישראל והגבילו את מספר הקרואים, לפי סכום המסים של בעל-הבית. לשם בקורת, מותר היה להזמין אורחים רק על-ידי שמש הקהל. ביחוד היו מרבים בהוצאות של סעודות חתונה והשקחות המקדימות אותה: אירוסין, "פוך-שפיל", "קנסמול" וכו'.

החתונה היתה נערכת בדרך-כלל ביום הששי אחר הצהריים בבית הכלה, ואילו החופה — בחצר בית-הכנסת. כאן השתדלו להראות לעיני כל הידור בלתי-רגיל. במחאה של כל מעמדות לבוב משנת 1639, נזכרים "חתונותיהם וסעודותיהם של היהודים, הנעשות כדרך האצילים, ברוב פומבי, בכרכרות ובמרכבות רתומות לששה סוסים והדוקין* על הדוקן, בלויית מוסיקה אדונית, משקאות יקרים וקערות שבצבוס".

בעת החתונה היתה מנגנת חבורת מנגנים יהודים. בשנות העשרים של המאה הי"ז היה מספרם בלבוב שלושה-עשר, וכליהם: כינורות, קתרוסים, עוגבים, מצלתיים, בטנונים ותופים.

סידור הקידושין היה בידי הרב, שקיבל שכר קצוב בשיעור זהוב וי"ח גדו' לכל מאה זהו' נדוניא. החזן והשמש באו אף הם על שכרם. וכן שאר אנשי-השרת של הקהל. בקראקא היה מנהג לנעול בפני החתן והכלה את שערי הגיטו ושומריהם קיבלו שכר פתיחה. כמרכן הוצרכו הורי החתן והכלה ליתן דמי חזקה לקופת הקהל, חצי זהוב ממאת הזהובים הראשונים של הנדוניא ורבע זהוב מכל מאה נוספת. אחר החתונה היו עורכים סעודה לקרואים וסעודה מיוחדת לעניים. אין לך תפרים בלא דגים ולפי כמותם היו מעריכים את עשירותם ונדיבותם של הורי הכלה. מתוך רשימה באקטים של לבוב אנו למדים, כי בשנת 1630 הובאו לשתי סעודות חתונה, שנתקיימו בעת-יובעונה-אחת, 26 זאבירים גדולים ו-92 דגים צמה, שעלו בסך-הכל ליג זהו' וס"ז גדו'.

בחתונה התגדר החתן בתלמודו ודרש לפני המסובין ולאחר הדרשה נתנו הקרובים והמכרים מתנות לזוג (דורון של דרשה). הנישואים היו בגיל רך, אף-על-פי-כן טובים חיי המשפחה בדרך-כלל. בגידה ופריצות נדירים, כבוד האשה קדוש, וענשים חמורים היו מטילים על האיש שהעז לחללו. הרבנים היו מורים דרכי תשובה קשים לעבריינים מסוג זה, והקהילות השתדלו בכל כוחן לקיים את אורח-החיים. הפאטריארכאלי במשפחה היהודית. אכן על-אף כל החומרות, אנו רואים פה ושם גם מעשי פריצות וכן משחקי מזל בקלפים או בקוביות. משחקים בבתי עשירים, בבתי-מזיגה שפלי-מדרגה ואף בהקדש; משחקים גברים, ועוד יותר — נשים. אף-על-פי-כן לא היה משחק הקלפים אלא בחינת יוצא-מן-הכלל, וכרגיל שורר בבית שקט, האב טרוד בעסקיו, ובעתות הפנאי הוא לומד גמרא. האם מטפלת בילדים ומנהלת את משק הבית.

בבית כזה נתחנכו ילדים, שיחקו ולמדו. טיפלה בהם האם, אך לעתים קרובות ישבה גם היא בחנות כל הימים, והילדים היו מסורים לחסדה של משרתת נוצרית או יהודית. הכמרים הקאטוליים התנגדו תמיד לשירות נוצריות בבתי ישראל ובכל הסינודים גזקו לענין זה. אף ועד הארצות אסר, מחשש בלבולים, להחזיק משרתות נוצריות, אם-כי למעשה לא הקפידו בדרך-כלל על איסור זה ובבתי היהודים היו תמיד משרתים נוצרים, ובפרט מיניקות ואומנות, נוסף למבשלות היהודיות. שכרם של המשרתים היה תלוי בהסכם ובתנאים המקומיים. תקנות הקהל טיפלו גם בכך ובקראקא נקבע שמשרת או מבשלת נשכרים ליזמן* (חצי שנה) ובמשך היזמן* אסור להם להפסיק את שירותם, בלי הסכמתו של בעל-הבית. משרת או משרתת הנופלים למשכב, "מחויב בעל-הבית לקיימם מכל-זכך ד' שבועות, ואחר-כך — על הצדקה".

עזרה רפואית הגישו בגיטו הרופאים והחובשים היהודים (עי' לעיל עמ' 30); עתים שאלו גם בעצת רופאים נוצרים. בשביל העניים היו בתי-הקדש, והקהל נשא בהוצאות השרות הרפואי הגבוה והנמוך. התשלומים היו קבועים בכל מקום; שכר הטיפול בעניים שילמה קופת הצדקה. היהודים היו מרבים להיזקק לרופאים ולעתים הפסידו כל ממונם כדי להציל את חייהם. במשפחה היהודית יראו מאוד את המות ונמנעו מכל דבר העשוי להזכירו או הקשור בו. מכאן גם מיעוטן היחסי של צוואות, אף אצל יהודים עשירים. בצוואות שנשתמרו מפעמם אהבה עזה לילדים ורצון להבטיח להם ולאשה

קיום ראוי. לעתים אין בעלי הצוואות מסתמקים בנוסחאות משפטיות יבשות, אלא מנחים את צאצאיהם בעצה והדרכה מוסרית לקראת חייהם בעתיד. צוואות כאלה היו מניחים ביחוד רבנים ותלמידי-חכמים, והן מעידות על חושם המשפחתי המפותח מאוד של בעלי הצוואות ועל חין-ערכם המוסרי.

"ברית כרותה" — כותב ר' אברהם בר' שבתי הורוויץ (המאה הי"ז) — שכל הלומד בבית-הכנסת לא במהרה הוא משפח, על-כן יהיה לכם תמיד ספר מוכן בבית-הכנסת, כגון טורים או משניות, וכשינגן המנגן 'קדיש' או 'קדושה' או 'אנא' או 'הודו' או שאר דברים שרגילים החזנים להאריך במחזור וביוצרות בניגונים, אז תלמדו אותה שעה מתוך הספר. — "מן הראוי לקבוע עתים לתורה בכל יום תמיד פעמיים, בבוקר ובערב. בבוקר — קודם האכילה, מיד אחר יציאת בית-הכנסת — ועל-כל-פנים אל תלכו בבוקר חוץ לבית לשום עסק, אפילו הוא צורך שעה, עד שתלמדו מקודם הלכה אחת או דין אחד או אפילו פסוק אחד, אם נחוץ הענין. ובליילה גם כן תקבעו ללמוד מיד אחר יציאת בית-הכנסת, קודם האכילה ולאחר האכילה, גם כן קודם שכיבה. וטוב ללמוד בתחילת הלילה שיעור הקביעות או רובו, כי האכילה, מביאה לידי שינה ואז אין יכולת ללמוד. ובפרק "כיבוד האשה ותוכחת הבנים" מצווה הרב: "ותזהירו גם כן בנים ובנותיכם על התפילה ועל ברכת הנהנין ועל שאר מצוות ועל דרך-ארץ, הוכיחו אותם אפילו מאה פעמים ותלמדו בנותיכם להיות צנועות ואל יגלו שער ראשם אפילו אין רואה, דהיינו אפילו כשהן בינן לבין עצמן". — "אתם ידעתם את כל התלואות אשר מצאוני עמכם בדבר משפט ותוכחת מוסר בילדותכם, אתם גם אתם תעשו כן, גדלו בנים לתלמוד תורה וליראת-שמים". — "ותזהרו, כשתשיאו בנים או בנותיכם, שאל תתנו עיניכם בממון או ביופי כי-אם בקרן עצמו — ואל תפנו אל האבות היודעים" תפארת בנים אבותם, ר"ל (רוצה לומר) יחוס משפחה לבד, אם אין מבורר לכם מקודם שהקרן הוא טוב בעצמו, כי אין יחוס אלא יחוס עצמו. — בינו תבחנו את אשר לפניכם והשתדלו להשיאם נשים בבחרותם, קודם שיבואו לידי חטא בהרהורים רעים, ואחר-כך ילמדו תורה בטהרה".

חיים אנחנו בגלות, בין עמים זרים — כותב בצוואתו ר' הירשלה צנציפניר, סוכנו של המלך סטאניסלאב-אבגוסט — ועל-כן הנני מיעץ שלא תרבו במשרתים, גם לא תרבו בהוצאות. הרבה עשירים נתרוששו מחמת הרגל הבנוי! אל תלבשו מלבושי משי, אך גם לא מלבושים פשוטים וגרועים יותר מדי. ר' הירש מזהיר את בניו: בבקשה מכם, אל תתעסקו יותר מדי במסחר, למעט בדרך ארץ ולהרבות בתורה. תקחו לכם מוסר ממני, שבשעה שהשקעתי עצמי במסחר יותר מדי נתקלקלו עסקי. תמיד תשאו ותתנו באמונה ותשמרו את כל מוצא פיכם! ואל תשבועו בעניני מסחר, גם אם הצדק אתכם ומכל-שכן לשם הונאה במכירת הסחורה. גם לא תשבועו בעסקים עם גוי, ורק תאמרו לקונים: בכך ובכך אני מוכר סחורה זו. שלא תלוו לשום איש כסף בשטר ושתפרעו את חובותיכם בזמנם; שיהא קנין חברכתם חביב עליכם כשלכם; שלא תכניסו את עצמכם לעדים. הוא מבקש מבניו למשוך חסד ללוים ובהיווכחם כי קשה לאיזה בעל-חוב לפרוע את החוב בזמנו, אל יבואו עליו בעקיפין. ואם יטען הלווה ויאמר, כי לא הרוויח כלום במלוה שלוה מהם וקשה עליו לסלק את העסקא יאמינו לו ויחזירו לו את שטרו. אם פרע את הקרן, ואל ידרשו ממנו ריבית כלל וכלל. אל ידרשו אחר הכבוד שהם ראויים לו ומכל-שכן אחר הכבוד שלא זכו לו. בעסקם בצרכי ציבור ימלאו את חובותיהם באמונה ויבכרום גם על פני עסקיהם הפרטיים. ייזהרו שלא לערב מעות הצדקה או מעות הקהילה, אם יהיו תחת ידם, עם מעות החולין שלהם ואשר על-כן יניחום בכיס מיוחד וירשמום בפנקס מיוחד. שיתנו צדקה בסתר ובהצנע, לא בפומבי על-מנת לקבל כבוד. בעניני שידוכים אל יתנו עיניהם לא בעושר וגם לא ביחוס גדול, רק שהמדובר יהא ממשפחה הגונה והעיקר שיהא ירא-שמים ולמדן.

34. לימוד התורה, בתי-דפוס

לחינוך היה בימי-הבינים אופי דתי מובהק. בתי-הספר נתקיימו ליד בתי-יראה ובתי-נזירים, הסינודים אסרו כמובן את הביקור בהם על בני אמונות אחרות ובכך הכריחום לפתוח מוסדות חינוך משלהם. אכן הסבור, שהחינוך היהודי קם רק

בגלל העמדה האקסקלוסיבית של הכנסיה אינו אלא טועה; החינוך היהודי נבע מן הצורך הפוזיטיווי של היהודים עצמם. בסוף המאה ה־17 היו בשביל בני העשירים "חדרים" פרטיים, בשביל בני העניים—בתי "תלמוד-תורה". היו מלמדי דרדקי ומלמדי גמרא. שנת-הלימודים נתחלקה לשני "זמנים", מסוכות עד פסח ומפסח עד "הימים הנוראים". ההשגחה על החינוך היתה ברשות הקהל, שהיה קובע לשם כך ועדה מיוחדת. בקהילות הגדולות צמחו מנעדות כאלה חברות מיוחדות שעסקו—בנשיאותו של הרב—בחינוכם של בניהם הנוער.

הקדומה בחברות "תלמוד תורה" הידועות לנו היא של קראקא. הגיעו אלינו תקנותיה משנת 1551 [?] וזו לשונן:

15. החברא קדישא הלז נתיסדה, שהמה יפקחו על כללות לימוד התורה. על כל המלמדים דפה, הן מלמדי דרדקים או מלמדי גמרא, שלא יעשו מלאכתם רמיה. וילכו כל שבוע מאנשי תלמוד תורה לשמוע התלמידים אצל המלמד אם גלמד עמם כהוגן, עם כל תלמיד לפי שכלו.

25. חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר, רק עם פירוש "באר משה", שהוא לשוננו שמרברים אנחנו בו, כדי שידע הנער הפירוש על נכון. וגם עם התלמיד אשר ישיג שכלו לפירוש רש"י, לא ילמוד שום פירוש אחר, רק פירוש רש"י, שהוא הפירוש הנכון על-פי פשוטו של מקרא ועל-פי האמת.

35. חלילה למלמד דרדקי שיחזיק בחדרו יותר מארבעים ילדים. ויחזיק להם שני ריש"דוקנא, שיוכלו ללמוד עמהם, וריש"דוכנא קטן, שיביאם לבית-הספר. וכן חלילה למלמד גמרא להחזיק יותר מחמשה ועשרים. ויחזיק להם שני ריש"דוכנא שיוכלו ללמוד עמהם ולהביאם לבית-הספר.

45. חלילה למלמד שישגי גבול חברו, מלמד כמוהו, באמצע הזמן, ליקח תלמיד ממנו לחדר שלו. גם בסוף הזמן לא ילך שום מלמד אצל בעל-הבית לדבר על לבו שיקח את בנו הלומד אצל מלמד אחר ויתן לו לבית-הספר. רק אם יבוא הבעל-בית בעצמו וימסור בנו ללמוד עמו, רשות להמלמד ליקח אותו לחדרו בית-הספר. על כל אלה יפקחו אנשי החברה קדישא ותלמוד תורה.

55. אנשי החברה קדישא ותלמוד תורה יפקחו לשכור מלמד הגון וירא-שמים שילמד עם בני עניים ויתומים, המובאים לבית-המדרש של נערים אשר הוכן לזה. וגם ישכרו ריש"דוקנא, לפי מכסת הילדים אשר יבואו.

65. המלמד וריש"דוכנא ותלמוד תורה ילמדו עם הילדים המובאים לבית-המדרש של נערים אלף-בית עם הנקודות וסידור וחומש עם פירוש "באר משה" דוקא וגם עם פירוש רש"י וסדר התפילות בזמנם ודרך-ארץ והנהגה ישרה, עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו. וגם ילמדו עמם אותיות לעז, שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם, כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר דרך-ארץ ודרך ישרה. וגם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בו * . גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים, כדי שידעו מהות לשון הקודש, עבר, הווה, עתיד, יחיד, רבים, נוכח, נסתר, שלימים, חסידים, כפולים, וכן כל הגזירות והבנינים. גם ילמדו עמם מלאכת החשבון: חיבור, חיסור, כפל, חילוק. אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא לידי לימוד אייה, יתחיל עמו גמרא עם פירוש רש"י ותוספות.

75. אם יהיה איזה תלמיד קרוב למלאה לו שלוש-עשרה שנים ילמד עמו סדר מצות תפילין.

85. כבוא הנער לארבע-עשרה שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא, יותן לאיזו אומנות, או להיות משרת אצל בעל-בית.

כל שיטת הלימוד נעשתה עד-מהרה מיכאניסטית וכבר בראשית המאה ה־17 מתרבות בפולין—כמו באשכנז—תלונות על הלימוד הרע. על שאין לומדים מקרא כל הצורך ועל המעבירים הפתאומיים לגמרא. אחד המבקרים הראשונים הוא ר' שלמה-אפרים לִנְטְשִׁין, המוקיע בחיבורו "עמודי שש" (בערך שנת 1606) את השגיאות הדידאקטיות והמתודיות ומייעץ לא ללמד גמרא את התלמידים שאינם מוכשרים ביותר אלא משנה בלבד, ולעומת זאת לשקוד יותר על המקרא. "עמוד התורה בדרךנו רופף הוא—כותב ר' שלמה-אפרים לנטשיץ—ותולה על בלימה, כי כל דרכי הלימוד אין בהם מתום, מיום עמדו על דעתו עד כי יזקין. כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב, יתן אותו ליד המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת בראשית ואחר-כך לשבוע הבא כמה פסוקים מפרשת נוח וכן כולם, ואינו מלמדו כיאם פירוש המלות ולא פירוש חיבור הפסוקים, ואף אם ילמד עמו כל הפרשה לא ילמוד עמו חיבור הענינים. ואחר זה הוא מתחיל ללמוד משנה או גמרא, והרי עדיין אינו יודע לא אחדות ה' ולא קבלת עול יראתו. ועל מה הוא מלמדו

* ביאור המלים הקשות שבחזרה באידיש, על-פי סדר הפרשות. מאת ר' משה שְׁרֵפְלֵשׁ. הדפוס הראשון, הידוע לנו, הוא משנת 1604.

משנה או גמרא, כי כל הלימוד שכבר למד מקרא אין בידו מאומה ממנו, וכל מה שלמד מקרא אין בלימוד ההוא שום לימוד של תורה, אלא לימוד הלשון לבד שלימדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כִּי־אם פירוש המלות. והיה יכול ללמוד עמו לשון הקודש בלא שום ספר, בדרך שמלמדין לאדם שאר לשון לועז. ותמה אני איך יקרא ללימוד הלשון לימוד של תורה, וכי זו תורה? גם כי מלמדו גמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידיעתן. כמו עירובין, חולין ודוגמתן, ואחרי עבוד הזמן הכל נשכח ולא נשאר בזכרוננו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כִּי־אם שיטת התלמוד, אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתיקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו.

בקורת זו של ר' אפרים לנטשיץ ושאר רבנים הסבו לעניני החינוך את תשומת־לבם של ראשי הקהילות והועדים. ועד ארבע הארצות טיפל הרבה בחינוך, קבע את תכנית־הלימודים, וגם ועד מדינת ליטא הקדיש זמן רב לעניני זה.

מחדר הגמרא עבר הנער לישיבה. אבי הלימוד התלמודי בפולין היה, כנכור, הרב הקראקאי ר' יעקב פולאק. הוא שהנהיג בפולין את שיטת "החילוק". מבית־מדרשו יצא הרב הלובליני ר' שלום־שכנא, ותלמידו היה ר' משה איסרלש. בשנת 1567 מתייסדת ישיבה בלובלין ומכאן ואילך הן מתרבות מהר; כל קהילה גדולה חושבת לה לכבוד להחזיק ישיבה. בפרטות יתירה מתאר את החינוך בפולין ואת שיטת הלימוד בישיבות במאה הי"ז ר' נתן האנובר (בחיבורו "יון מצולה", שיצא בנייציץ בשנת 1653). וזו לשונו:

"המפורסמות אין צריכין ראייה, שלא היה כל־כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות והיו מרבין שכר לראש ישיבה שלהם, כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה ולהיות תורתו אומנותו. ולא יצא הראש־ישיבה כל השנה מפתח ביתו לחוץ, אם לא מבית־המדרש לבית־הכנסת, וישב תמיד יום ולילה ועסק בתורה. וכל קהילה וקהילה היו מחזיקים בחורים ומספיקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע, שילמדו אצל הראש־ישיבה, והיו מחזיקין לכל בחור לפחות שני נערים, שילמדו אצלו, שיוציא גפית * מן הפה מה שלמד ויהא רגיל בה לפלפל, והיו נותנים לנערים אכילה מקופה של צדקה או מן התמחוי. ואם היתה קהילה של חמישים בעל־בתים היו מחזיקין לא פחות משלושים בחורים ונערים, והיה בחור אחד עם שני נערי אצל בעל־הבית אחד, ולפחות שהיה אוכל הבחור תמיד על שולחנו כאחד מבניו; אף־על־פי שהיתה לבחור הספקה מן הקהל, היה בעל־הבית מותר לו אכילה ושתייה מה שצריך. וקצת בעל־בתים הנדיבים היו נותנים גם לנערים להיות מאוכלי שולחנם תמיד, ג' נפשות. והיו נותנים אכילה ושתייה כל השנה."

"והיו לומדים בכל מדינות פולין מסכת אחת כסדר הששה סדרים. ולכל ראש־ישיבה היה שמש אחד, שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים, הן עניים הן עשירים, והזהיר להם כל ימות השבוע שילמדו ושלא יטילו ברחוב. וביום ה' בשבוע היו מחויבים לילך כל הנערים בקיבוץ יחד אל הגבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע, ומי שאינו יודע שום דבר מה שלמד או שטעה בדבר אחד, השמש הכה אותו בשבטים גדולים, בציווי הגבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים, כדי שיהיה להם זכרון שילמדו בשבוע אחר יותר טוב. וכן בערב שבת הולכין כל הנערים בקיבוץ יחד אל הראש־ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע כנ"ל. בזה היה מורא ופחד גדול על הנערים ולמדו בתמידות."

"וכך היה המנהג עד ט"ו באב או ט"ו בשבט. ואחר־כך נסעו הראש־ישיבה עם כל בני ישיבה שלו, הבחורים והנערים, על היריד שהוא יוקא דשוקא. בקיץ היו נוסעין על היריד ואסלאב ועל היריד גריסלאב, ובחורף — על היריד לבוב ועל היריד לובלין. ושם היתה רשות בידי הבחורים והנערים שילכו ללמוד באיזו ישיבה שירצו ללמוד שם. והיו בכל יריד כמה מאות ראש־ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים, וסוחרים יהודים, ועכו"ם להבדיל, היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים על היריד. ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חיתון ** כי כל אחד מצא שם דמיונו וזוגו. ונעשו כמה מאות חיתונים בכל יריד ויריד ולפעמים אלפי חיתונים. התפתחות מהירה של הספרות והמדע גרמה חכמת הדפוס, שעמדה בפולין על מדרגה גבוהה. בתחילה היו מביאים

לפולין דפוסים עבריים מאיטליה ומפראג, אולם כבר בשנת 1534 נוסד בקראקא בית-דפוס עברי. בעליו הם שלושה אחים, יהודי קליין: שמואל, אשר ואליקים. בית-הדפוס החדש מתפתח מהר. האחים מדפיסים ספרים של מחברים קדומים ושל בני-זמנם, ואף פיוטים מתקופת ספרד. אולם אין שלום ביניהם והם מתירים את השותפות. שמואל עבר לאוליווא, לשלזיה. האחים הנותרים הלכו בדרכים משונות, התנצרו והמשיכו, אחר ההמרה, בהדפסת ספרים עבריים. אכן היהודים אינם קונים את ספריהם, והמדפיסים מתרעמים מאוד על כך ומבקשים את עזרתו של ההגמון גאמראט. ההגמון התיצב לימין חניכיו ואילץ את קהילת קראקא לקנות מהם את כל מלאי הספרים שברשותם. השותפות הותרה: יאן מדפיס ספרים עבריים, ופאנל מנסה את מזלו בפעולה מיסיונארית. לשם כך הוא מדפיס באותיות עבריות את הברית החדשה בתרגומו של לותר ומקדישו להגמון גאמראט (שנת 1540—1541).

לאחר נפילתם של האחים קליין, ייסד בקראקא בית-דפוס גדול יצחק מפרוסטיץ, הקרוי קצרות יצחק מדפיס. בית-דפוס זה נתקיים משנת 1569 עד 1626 והוציא דפוסים נאים מאוד, אף התחרה בהצלחה עם דפוס ויניציאה. בשנות העשרים של המאה היז' קם בקראקא בית-דפוס מיסודו של נחום מיןלש, ובלובלין—מיסודו של קלונימוס יפה, המסתייע בסדרים מאיטליה. הדפוסים של יפה מצטיינים בשעריהם הנהדרים ובעיטוריהם.

סיבת ירידתם של בתי-הדפוס העברים בפולין היתה תחרותם של בתי-הדפוס באשכנז ובאיטליה. הם היו משגרים לפולין את סוכניהם, אף פתחו בקראקא ובפוזנא בתי-מסחר-ספרים. התחרות זו עוקרת את הדפוס העברי מפולין. מזמן לזמן קמים איזה מדפיסים נרפים, משתמשים באותיות הישנות ומדפיסים על נייר דק וזול. בסוף המאה היז' השתקע בזולקווא אחד המדפיסים האמסטרדאמיים, וכאן, בחסותו של סופגסקי, הוא מקים בית-דפוס חדש. המדפיס הזה הוא אורי-פיבוש הלוי, מצאצאיו של אותו אורי-פיבוש שהחזיר ליהדות את ראשוני האנוסים.

35. שפת אידיש וספרותה

לשון החכמים ולשון הקהל היתה לשון הקודש. עברית כתבו חכמי הדורות ההם, ואילו שפת החיים יום-יום וכן שפת-הלימודים בבתי-הספר היתה אך ורק אידיש.

שפת אידיש, אם-כי לא היתה בימים ההם שפה ספרותית במובן המדויק של המלה, יצרה אף-על-פי-כן ספרות דתית עשירה, ואף ספרות-יפה בשביל נשים ו"עמיהא-רצות", שלא הבינו עברית. בספרות זו יש להבחין מדורות אלו: (1) ספרי-עזר לצרכי בית-הספר, (2) תרגומי התנ"ך וספרי דת אחרים, (3) ספרי מוסר, סידורי תפילות ופירושים בשביל נשים, (4) ספרות של חולין, כגון סיפורים, שירים וכדומה, (5) תקנות הקהל וכרוזים, מכתבים וכדומה.

הספר היהודי הראשון שנדפס בפולין (בבית-הדפוס של האחים קליין) היה "מרכבת המשנה" של ר' אשר-אנשל (קראקא 1534) והוא קונקורדאנציה מקראית בתוספת תרגום לאידיש. במהדורה השנייה, הקרויה "ספר של ר' אנשל", מציין המחבר את מטרת הספר: "דאס מאן אויס דיזען ביכליין מאג לערנען דאס גאנץ עשרים וארבע גאנץ דויטש" (שיוכלו ללמוד מן הספר הזה את כל העשרים וארבע בשפת אשכנז). והוא ממשיך ומונה את שבחיו: אפשר ללמוד ממנו לתרגם כל מלה ומלה, כל אב יכול בעצמו ללמד את בנו וכן יכול הספר להיות לעזר לאשה או לבת המבקשת לדעת את כתבי הקודש. יותר ממנו היה מקובל על הבריות המלון המקראי הידוע בשם "באר משה" מאת ר' משה שרפאליש, שנעשה לספר-לימוד בפולין כולה. המהדורה הראשונה נדפסה בפראג בשנת 1604. התרגום רובו ככולו גרמני.

אליהו בחור כבר תרגם לאידיש את ספר תהלים (1545); התרגום הקדום של החומש יצא בקונסטאנצא (1544). אחרי-כן באויגסבורג ובקראקא. תחילתה של ספרות זו בפולין הוא תרגום הברית החדשה על-ידי המומר פאנל קליין, אחרי-כן הדפיס יצחק מפרוסטיץ בקראקא תרגום של ס' מלכים (1583). תרגום זה עשוי חרוזים, ומשולבים בו הרבה דברי אגדה החסרים במקור. בשנת 1593 יצא בקראקא ס' שמואל, העתקה של מהדורת אויגסבורג. ספר זה היה כל-כך מקובל על יהודי פולין, עד שלפיסקאות מסוימות נתחברו אף מנגינות. ואחר-כך הושרו בהן גם שירים אחרים. במשך הזמן מיתרגמים עוד ספרים מספרי המקרא, בכללם ס' תהלים, שתורגם בחרוזים. והוצא לאור על-ידי הגבירה רייזל פישלס מקראקא. בשנת

1622 מוציא יעקב בן יצחק מיאנולב את התנ"ך לנשים, הידוע בשם "צאינה וראינה" והמצוי עד היום בבתייהם של ישראל. ברבע השלישי של המאה הי"ז תרגם יקותיאל בליץ באמסטרדאם את כל התנ"ך ואורי-פיבוש הלוי, מי שהיה אחר-כך מדפיס בוולקווא, הוציאו לאור. הסכמה לחיבור זה, הכוללת גם הגנה מפני מתקרים, נתנו ועד ארבע הארצות והמלך יאן השלישי סופיסקי. אף-על-פי-כן יצא בשנת 1676. בהוצאת מדפיס אמסטרדאמי שני, תרגום אחר של המקרא, ועד ארבע הארצות חלק גם לו הסכמה והגנה.

הענף הספרותי השופע היו חיבורי מוסר בשביל נשים ונערות. שנקראו אם בבית, בשבת אחר הצהריים, אם בבית-הכנסת בעת התפילה. היו כאן תפילות לחגים ולעתים מזומנות, כגון לשלום הבעל והילדים, לנפטרים וכדומה. כבר במאה הטי"ו חיבר יצחק מוזרמין ספר-עזר מוסרי כזה, והוא נדפס בקראקא בשנת 1577. שנתים לאחר מכן יצא בקראקא ספר דומה בשם "רויין גרין" (ספר הגן), המחולק לשבעה פרקים, פרק-פרק ליום. בערך בזמן ההוא חיברה רבקה מטיקטין ספר מוסר בשביל נשים, הידוע בשם "מינקת רבקה". בסוף המאה הטי"ו ובראשית המאה הי"ז יצאו הרבה תרגומים של התנ"ך בשביל נשים, אך את כולם דחק ה"צאינה וראינה". ספר זה נעשה בן-לִיָּה קבוע לאשה היהודית במשך שלוש-מאות שנה, בו קראה שבת-שבת ובאמצעותו הכירה את היהדות ולמדה לאהוב אותה.

סוג ספרותי מיוחד הם הסיפורים והרומאנסים הרבים, שהיו אך לעתים רחוקות מקוריים, ואילו על-פי רוב מתורגמים מגרמנית ומותאמים לחיי ישראל. הרומאנס הקדום ביותר, "בבא-בוך" או "בבא-מעשה", נוצר באיטליה כבר בשנת 1507. מקובל היה על הבריות ילקוט אגדות, בשם "מעשה בוך" (באזליאָה 1602), ספר קצתו דתי וקצתו חילוני. מן הסיפורים הרבים ידוע גם המעשה בחרויים על תיאודורין מירזא, אשר לעתים קרובות היו שרים אותו ברחוב היהודי.

אף הספרות ההיסטורית מצאה לה מתרגמים לאידיש. וכך תורגמו "שבט יהודה" לאבן-ערבא, "יוסיפון", "יון מצולה" לנתן האנובר. כן הושרו בגיטו הרבה שירים היסטוריים, כגון "על גירוש היהודים מפראנקפורט דמיין (1616)", "מן הקדוש הר"ר שלמה בקרשיב", "קידוש השם המיוחד של ר' מתתיה", שיר על הבלבול בפוזנא (1696) וכדומה. עם סוג זה של ספרים יש למנות גם את זכרונותיה המפורסמים של מרת גליקל מהמלן, שנכתבו אף הם באידיש, אם גם לא בפולין אלא באשכנז.

36. בעלי ויכוח

הספרות התלמודית והמיסטית ובמקצת גם זו שבאידיש הן בטוי לכוחותיה הפנימיים של היהדות, אשר השפיעו על התפתחותה. כוחות אלה עמדו לה ליהדות ליצור השקפת-עולם עצמית, עיוורת וחקשת כלפי המתרחש מחוצה לה. העולם היהודי והעולם הנוצרי היו כשני כדורים אכסצנטריים, סגורים דורות רבים זה בפני זה וזרים זה לזה. אך במחצית הראשונה של המאה הטי"ז נפתח העולם הנוצרי, אחדותו נשברת ובמקום הכנסיה האחידה קמות הרבה כיתות של פרו-טסטאנטים, קאלווינים וכדומה, ואחר-כך הן מוסיפות להתפרד לאנטיטריניטאריים, אַנאַבַּאפְּטִיסטִים, אריאנים וכדומה. אהדות מן הכיתות הללו מרחיקות משרשן הנוצרי, עד שהן משליכות אחר גֵּן את הברית החדשה ומתקרבות ליהדות. כאן ראשית היוֹדָאִיזָאנטים, אשר הכנסיה הקתולית והרבה כיתות פרוטסטאנטיות רָפּוּם עד חרמה. מורדפים מכל עבר, מבקשים היודאיוזנטים לעתים את חברת היהודים, מתווכחים עמם על עניני דת ומזמינים אותם לויכוחים. אילו יהודים יוצאים, מחמת ההזמנות האלה, ממעגלים המסוגר, מתחילים לקרוא ספרים לאטיניים ופולניים, לעיין בברית החדשה ובכתבי הדיסידנטים וכך הם מתיצבים חמושים למערכה. בספרות נשארו מויכוחים אלה עקבות ברורים בשני חיבורים, אשר האחד מהם כתוב בלשון הפולנית והשני בשפה העברית, האחד הוא פרי מחשבתו של יהודי רבני, יעקב מקלוזין, השני של קראי, יצחק מטרק.

אחד מחשובי האריאנים היה מארצין טְשִׁכֹּבִיטש; הוא גר תחילה בוויילנא, בחצרו של מיקוליי ראדזיוויל השחור, אחר-כך בראקוב, ולבסוף בלובלין. בכל מקום בא במגע עם יהודים ועורר אותם לויכוחים. הוא מתנכח גם עם קאטולים וקאלווינים, ופרי הויכוחים האלה הוא החיבור "שיחות נוצריות, שקוראים לפי היונית דיאלוגים, ואתה יכול לקרואן קאטכזים" (1575) בתשובה לחיבור זה יצא, או עמד לצאת, חיבור של יעקב מקלוזין, בשם "מענה יעקב, יהודי

מבלויץ, על הדיאלוגים של מארצין טשכוביטש. ספר זה לא נשתמר, אך לעומת זאת נמצאת בידניו תשובתו של מארצין טשכוביטש, המביא גם את "מענה יעקב". חיבור זה כולו קרוי "מענה יעקב יהודי מבלויץ, על הדיאלוגים של מארצין טשכוביטש ואשר עליו משיב מארצין טשכוביטש" (1581). בתשובתו מציין טשכוביטש, כי כל חיבורו של יעקב נחלק לארבעה חלקים: (1) מבוא, שבו הוא משבח את אמונתו ומגנה את האמונה הנוצרית, (2) תלמוד, (3) שבת, (4) מילה. מי היה אותו יעקב, במה עסק, באיזו לשון כתב את "המענה" שלו, — אין יודע דבר. אף קשה להשיב על כך, מאחר שלא נשתמרו אלא הציטאטים אצל טשכוביטש, ועל פיהם אי אפשר להוציא משפט ראוי על מחברם, לא כל-שכן על הלשון בה נכתבו. אולם יש ללמוד מן הציטאטים האלה על מצב היהודים במחצית השניה של המאה ה-16 וכיצד נהגו כלפיהם בויכוחים.

"כשנוצרי אומר ליהודי — כותב יעקב — שפֿל יהודי סופו דראון עולם, הרי הוא כפֿא ונוטל ממנו פֿל שהוא (היהודי) נותן בו אימון ומוצא בו ניחומים. כי אין לנו בעולם הזה שום תענוגות, הן במדינה, הן בשימוש בחפצים יקרים, אלא תמיד אנו שרויים בפחד ובאימה, נתונים לָבָן, או ליסורין של הימים הנוראים שלנו. הסיבה השניה — כשנוצרי הביא לקני דבר מן הכתוב ואף אני עניתי לו מן הכתוב והוכחתי אל-נכון, הרי אותו נוצרי — קפץ והביא מיד מקום אחר מבלי לסיים את הענין הראשון, — כאותם כלבי-צייד שהנה הם מדביקים את הארנבת והיא מתחמקת למשעול, הכלבים — למשעול, רוצים לתפסה, והיא בורחת לתוך השיחים. — כך גם היהודי נכנס לתוך דבריו (של הנוצרי), מחשש שמא יברח ממנו כארנבת".

במקום אחר סותר יעקב את האשמה, "שהיהודים צריכים דם נוצרים". הוא מתאונן "שעושים לנו בכך עוול, כי אין לך כדבר הזה אצלנו לא רק במעשה אלא גם במחשבה". טשכוביטש עצמו אינו מאמין, "שליהודים כולם יש צורך בדם, אך אילו בעלי-כשפים צריכים דם אדם, ואלה מצויים גם בין היהודים, יותר מאשר בין אחרים, — כי אותה חכמה להשביע את השדים שלמה המציא".

על ערך האפולוגיה של יעקב מבלויץ אין לומר דבר ברור, הואיל וחיבורו אינו בידניו, כאמור. אלא רק הציטאטים המובאים אצל טשכוביטש. לפי הציטאטים נראה שלפנינו יהודי רבני, בן-תורה, החרד על מצוה קלה כחמורה ואף על מנהגם של ישראל. יעקב מגן על שלו ואינו מבקר כלל את האמונה הנוצרית. לא כן גוהג בעל הויכוח האחר, הקראי יצחק מטרק. קהילת הקראים בטרק היתה במאה ה-16 והיזו הגדולה בין אחיותיה בפולין וליטא. היו לה זכויות מאגדבורגיות, שופט, והרבה קיומים של מלכים, אף יצאו הימנה כמה חכמים שתפסו מקום חשוב בחיי הקראים. אחד מהם היה יצחק בן אברהם. איש מוכשר מאוד, היה יוצא ובא בימי נעוריו בין חכמי הנוצרים, בפרט בין הריפורמא-טורים, למד את הלשון הפולנית והלאטינית, נשא ונתן עם "ההגמונים ושרי המדינות הראשים", עם "נוצרים שתפסו בפפא דרומי הנקרא בלשונם קורטאליש ובכת מרשין לוטר הנקראים בלשונם אונגליש", עם בני האמונה היונית, הכיר אפיוניטים, סקוטיאנים ואריאנים, הכופרים באמונת השילוש, קרא הקראניקי הגדולה הנדפסה בל' פולוניא (בִּילֶסקי) וכן תרגומי המקרא, הן משל הקאתולים והן משל הקאלווינים, למד את כתבי פארוטא, טשכוביטש, בודני וכדו'.

קמוש כהלכה, כתב יצחק חיבור אפולוגי גדול, וקראו בשם "חינוק האמונה". האם נבע החיבור מויכוחים ממש או אינו אלא פרי עבודה עיונית, קשה עתה להכריע. על-כל-פנים לא הספיק המחבר לערוך את הספר עריכה אחרונה ותלמידו יוסף מאלינובסקי הוא שעֶרְכוּ.

כבעל ויכוח קראי עומד יצחק על בסיס המקרא בלבד ודבר זה מקל עליו את הפולמוס, כי הנוצרים אינם יכולים לדחות את ההנחות הדתיות שלו.

ראיותיו ברורות, לא פעם אירוניות, לעתים קרובות אינו מסתמך בהגנה, אלא תוקף את הדוגמות הנוצריות, בנחחו אותן בלי משא-פנים. לניתוח הזה מקדיש יצחק חלק גדול מספרו, והוא מסתמך בכך על הכתבים העתיקים של הנצרות ועל מופתיהם של מתנגדי-השילוש.

הרבה נוצרים קראו בחיבורו של יצחק וכתבו עליו תשובות, כדי לסתור או להחליש את טענותיו. לעומת זאת התפעלו ממנו האנציקלופדיסטים ובעלי-הדעות-החפשיות, בני המחצית השניה של המאה ה-17 וְלָקָר ידע את הספר

וחרץ עליו משפטו: "יצחק ערך את כל הטענות שהבלתי-מאמינים חזרו עליהן עד אותו זמן — קטני-האמנה אינם יכולים לצטט עוד דבר, שאין ב'חיוזק האמונה' של אותו רבי יצחק".

ספק אנציקלופדיה ספק אפולוגיה הוא חיבורו של הרופא טוביה הכהן, "מעשה טוביה". בעצם הרי זה חיבור רפואי, במדרגת דורו, אולם משולבות בו ידיעות כה מרובות מדיסציפלינות אחרות, עד שכמוהו כאנציקלופדיה, מין "סילנא ררום" של המאה ה-17. אנו מוצאים שם פרקים על אסטרונומיה, קוסמוגראפיה, תולדות ישראל ואף דברי ימי העולם, ותוך כדי כך מתווכח המחבר עם חכמים רבים, בכללם גם קופרניקוס, אשר את שיטתו הוא מבקש לסתור במופתים מימי הביניים.

מעניינת ההקדמה לחיבור זה. הואיל ואנו למדים ממנה על חיי המחבר, מהלך לימודיו, והקשיים שנתקל בהם בחייו, "אדוני מורי זקני הרב ר' אלעזר איש צפת תוב"ב — כותב טוביה בהקדמה לספרו — בא בבחרותו מארץ הקדושה לארץ פולניא להדפיס הספר הנכבד 'ראשית חכמה', שחיבר דודו נ"ע, ושם הוציא מחשבתו אל הפועל, כנראה מהקדמה המפוארה שלו בדפוס קראקא יע"א. אחרי-כן נשא בארץ ההיא אשה הגונה והוליד ממנה שלושה בנים, כולם חכמים ונבונים ואדוני מורי הקטן בהם בשנים, אבל גדול בתורה. נודע שמו בשערי הני"ל, אשר בתחילת ימיו הרביץ תורה בכמה ק"ק בארץ פולניא. אך מפני חמת המציק ולהט החרב המתהפכת בגזירת תי"ח לפ"ק, יצא משם לארץ אשכנז היא אלימניא ולא היו ימים מועטים עד ששלחו חכמי וקציני מין, עיר ואם בישראל בארץ צרפת היא פרנציאה, וקיבלוהו עליהם לרב ולמ"ץ ושם נהג נשיאותו. אך בעויה לא האריך ימים על ממלכתו ומשה * עלה אל האלקים ונתבקש בישיבה של מעלה. ואני הייתי נער ורך, כאשר נפלה עטרת ראשי ממני ונשאאתי כספינה בלא קברניט. וכאשר ראיתי שנכזבה תוחלתי וכשל עוזר ונפל עוזר, שמתי לדרך פצמי לארץ פולניא, אל בית אבותי, ומצאתים חכמים וגדולים בתורה ובמעשים ושימשתי שם כמה תלמידי-חכמים גדולים, אבל בעויה לא כל צרכי. כי ראיתי הדלות והגלות והמלחמות אשר בארץ הלזו וצרות רבות תכופות זו לזו, הנה על הנה שבר על שבר. אז אמרתי אל לבי מה לי פה, הנה ארחיק נדוד, אליו במדבר ואל אראה ברעה אשר תמצא את עמי, אלך לי באשר תנחני רוח ה', אולי אמצא מרגוע לנפשי ורוח והצלה יעמוד לי ממקום אחר. ואז מחשבותי הרהיבוני ללכת אל ארץ איטליא ללמוד חכמת הרפואה במדרשי החכמות שבעיר פאדווה יע"א. והנה הקרה ה' לפני איש חכם ונבון, היה חברי החכם השלם כמהר"ר גבריאל רופא ** נ"ע, והיתה שבועת ה' בינינו והיינו כאחים נאמנים כל ימינו. וה' הצליח דרכינו ונתן חן שנינו בכל מקום אשר דרך כף רגלינו ובפרט בעיני הדוכס הגדול מפרנדין פורג, כי היה שם חסד ליהודים וגזר על ראשי המדרש שבעיר פרנקפורט דאוןדרה, שיקבלו אותנו בסבר פנים יפות ללמוד החכמות בבתי-המדרשים שלהם, ואף שזה לנגד חוקם ונימוסם, כי מעולם לא למד שום יהודי בזה המדרש. ונוסף על זה נתן לנו הדוכס הנזכר ארוחתנו מדי שנה בשנה, כדי להפיק רצוננו. ובאמת עשו לנו החכמים בעלי המדרש כבוד גדול ומדי יום ביומו היו מתוכחים עמנו בענין האמונה, בחידוד ובאריכות גדול כמנהגם. ולפעמים חירפו אותנו באמרים: איה חכמתכם, ובינתכם כבר ניטלה מכם וניתנה לנו, כי אין אתכם יודע עד מה ואין בכם שום ידיעת חכמה ובזה תכירו ותדעו נאמנה, כי אין אלו' בקרבכם, על כן נאבדה ונסרחה חכמתכם. ובזה יום-יום חרפנו וקלון מכבוד שבעינו. ולולי חסדי ה' ועזרתו, לא היינו יכולים להרים ראש ולהשיב להם דבר, כי לא נסינו בויכוחים כאלה. אף שהיינו תודה לאל בקיאים בפסוקים, בגמרות ומדרשים, מכל-מקום בויכוחים כנגדם היינו רשים. אז לבשה אותי רוח הקנאה קנאת ה' צבאות ונדרתי לאביר יעקב, אם אבוא אל מנוחתי לא אעלה על ערש יצועי ולא אתן שינה לעיני ותנומה לעפעפי עד כי אחבר בעויה חיבור כולל כמה חכמות וידיעות להשיב חורפי דבר ולהראותם כי לא להם לבדם ניתנו אלו החכמות. ואף כי אנחנו בעולם הזה במחשכי הגלות המר הזה, הנה ה' אור לנו ועדיין נמצאים בתוכינו אנשים חכמים ונבונים יודעים בינה לעתים. והיה כי ארכו לנו שם הימים והגענו תודה לאל לתכלית כוונתנו, שמנו מגמת פנינו נגד פאדווה המעטירה לקבל עטרת הרופאים הנהוגה אצלם.

ואמנם הוסמך טוביה בפאדואה בשנת 1681. אחרי-כך השתקע בקושטא ושם כתב את חיבורו. הספר נדפס לאחר מותו בשנת 1707.

* שם אביו. ** גבריאל פליכס מברוד, הוסמך בפאדואה בשנת 1683.